

Оксана КАЛИТА

МОВНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ЛЮДИНИ У РОМАНІ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА «ХЛІБ І СІЛЬ»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (39) 2018

УДК 81'38=161.2:821.161.2

Калита О.М. Мовна експлікація емоційних станів людини у романі Михайла Стельмаха «Хліб і сіль»; 10 стор.; бібліографічних джерел – 8; мова – українська.

Анотація. У статті проаналізовано індивідуально-авторські мовні засоби експлікації емоційних станів людини в романі Михайла Стельмаха «Хліб і сіль». Спираючись на попередній доробок мовознавців, було виокремлено засоби називання й засоби вираження емоцій. На основі проведеного аналізу зроблено висновок, що вираження емоційного стану персонажа М. Стельмаха досягає комплексом мовних засобів. Описуючи характерні психофізіологічні емоційні реакції, письменник використовує назви емоційних станів та похідні від них у комплексі з епітетами та персоніфікацією, приділяючи особливу увагу деталізації.

Найчастіше М. Стельмаха експлікує емоційний стан персонажа через вираз очей чи їх окремих частин, досить часто – через зміну виразу всього обличчя та інших його частин (губ, лоба, брів, щік тощо). Трохи рідше в романі трапляються описи емоційної реакції персонажа через характеристику його голосу, реакцій всього тіла чи внутрішніх переживань. Характерним для ідіолекту М. Стельмаха є поєднання кількох прийомів для опису одного емоційного стану.

Ключові слова: мовна експлікація, експресивність, емотивність, М. Стельмаха, емоційний стан.

Сучасна антропоцентрична модель вивчення мови актуалізує проблему мовного вираження емоцій у художньому дискурсі. Емотивність традиційного розглядається як одна з основних ознак художнього тексту, яка є вираженням емоційності – властивої людському індивіду психофізіологічної оцінної реакції на явища об'єктивної дійсності, котра виражається у вигляді різних емоцій. Саме емоції часто стають центральним об'єктом відображення в художньому творі. Проблему експлікації емоцій у художньому дискурсі в різні часи розглядали І. Арнольд, Н. Аругіонова, А. Вежбицька, О. Вольф, О. Воробйова, М. Гамзюк, К. Ізард, В. Шаховський та інші мовознавці й психологи.

Так, американський психолог К. Ізард виділяє 10 базових емоцій: гнів, презирство, відроза, горе-страждання, страх, провина, інтерес, радість, сором, подив. За К. Ізардом, усі інші емоції є складовими чи похідними від базових [2]. Мовознавець В. Сліпечка вказує на індивідуальний характер емоцій і на те, що «вияв емоцій окреслює своєрідний стиль мислення людини і її мовлення» [5, с. 252].

Дослідники окремо виділяють такі явища, як називання емоцій та мовне вираження емоцій. Засоби називання емоцій не завжди належать до емотивної лексики. А мовне вираження емоцій у художньому тексті може бути в прямій мові персонажа чи в авторському описі просодії, міміки, жестикуляції, проксеміки персонажа, що переживає ту чи іншу емоцію. Тобто, як зазначає Н. Киселюк, на мовному рівні емоційний стан можна «назвати, описати чи виразити» [3, с. 8]. В. Шаховський серед емотивної лексики виділяє емотиви (мовні одиниці з емоційною семою у семантичній структурі); асоціативні емотиви (лексичні одиниці, в яких міститься ідея емоції); параемотиви (слова, які безпосередньо не виражають емоції) [8, с. 72–74]. Невербальне ж ви-

раження емоцій здійснюється переважно через емоційні реакції: кінеми (зміни положення тіла й виразу обличчя людини), фонацію (процес мовного продукування) та психофізіологічні симптоми [1, с. 453–455]. Натомість С. Черкашин, який досліджує емотивність на когнітивно-прагматичному рівні, вважає, що емотивність з'являється «в змісті різних мовленнєвих і мовних одиниць у вигляді спеціалізованих семантичних компонентів. Індивідуальні емоційні переживання формують той досвід, що робить їх пізнаваними» [7].

Як бачимо, у сучасній лінгвістичній науці експлікація емоційних станів людини в художньому тексті є актуальною проблемою. Проте невирішеною залишається низка питань, зокрема питання мовного вираження компонентів емоційної комунікації та взаємодії мовних маркерів актуалізації емоційних станів людини в художньому тексті. Проблема ускладнюється тим, що, як зазначає С. Черкашин, «емоційні стани людини не можуть бути виражені мовними засобами однозначно, хоча здатність мови виражати емоції є одною з її фундаментальних властивостей» [7].

Метою статті є дослідження індивідуально-авторських способів експлікації емоційних станів людини в авторському мовленні роману М. Стельмаха «Хліб і сіль».

Михайло Стельмаха є віртуозом у передачі людських емоцій. Дослідниця живомовної стихії у прозі Михайла Стельмаха Т. Ткаченко виділяє такі характерні риси його творчості, як антропоцентричність і психологічність [6, с. 4]. Як зазначає дослідниця, у центрі уваги письменника – «людина, її характер, думки та вчинки, взаємини з іншими людьми, зв'язки з навколишнім середовищем» [6, с. 10]. Усе це зумовлює значну варіативність у зображенні різноманітних емоційних станів людини в текстах письменника.

У статті аналіз мовних засобів вираження емоційних станів людини здійснюється за принципом класифікації їх з уваги на основні кінеми, за допомогою яких вони виражаються.

Серед засобів називання емоцій М. Стельмах найчастіше послуговується дієсловами, наприклад: *Воно злить Мар'яна* [5, с. 31]; *Лісовський зніяковів, не сподівався, що його нелукавий дарунок так озлобить селянку* [5, с. 14]; *ці слова тільки зараз тяжко вразили і почали лякати його* [5, с. 24]. Використання дієслів надає текстові більшого динамізму і допомагає занурити читача в оповідь. Рідше у романі емоційні стани називаються за допомогою іменників: *в його словах Стадницький чуває не тільки жало насмішки, але і якусь зверхність* [5, с. 39]; *Після подиву прийшов роздум* [5, с. 41]; *засліплений злістю Плачинда* [5, с. 29]; *прокидається в Плачинди повага* [5, с. 31]. Як бачимо з наведених прикладів, пряме називання емоційного стану іменником завжди ускладнюється переносним значенням, що виникає чи то завдяки епітетові, чи то персоніфікації певного емоційного стану. Завдяки цьому номінація емоцій у М. Стельмаха завжди є експресивним засобом, який створює ефект динамізму.

Варто зазначити, що письменник зрідка послуговується лише прямим називанням емоцій, в аналізованому романі переважає експлікація емоційних станів людини за допомогою опису кінем (зміни міміки чи інших психосоматичних змін у тілі людини). У М. Стельмаха емоційні стани найчастіше експлікуються за допомогою опису зміни обличчя людини чи його частин. У центрі уваги М. Стельмаха – очі і погляд людини, саме вони найчастіше виражають емоційний стан персонажа. При цьому автор використовує і пряме називання емоцій, які виражаються поглядом, і характерні для певних емоцій мімічні зміни очей. Так, емоційний стан може передаватися описом виразу очей за допомогою епітетів-похідних від назв емоцій: *тоскними, одичалими від смутку очима востаннє вбирає в себе гаяву* [5, с. 33]; *Вона підводить бодем і сльозами скошені очі* [5, с. 7]; *і сумні очі Івана блиснули двома краплинками непевної надії* [5, с. 24]; *окинув холодно-брезгливими очима гаяву* [5, с. 25].

Такий прийом передачі емоційного стану за допомогою очей часто доповнюється зміною їх виразу, описом характерного способу дивитися: *крадькома скосив очі* [5, с. 27]; *Сповненим ненависті поглядом* [5, с. 28]; *косить повеселілим поглядом* [5, с. 39]; *спогорда, з викликом поглянув* [5, с. 43]; *спідлоба недовіркою позирає* [5, с. 55]; *примирливо глянув* [5, с. 54]; *недобре поглянула на брата* [5, с. 14]. Експресивність у таких випадках передається за допомогою емотивної та оцінної лексики, часто у формі образних порівнянь.

Експресивно виразним засобом є персоніфікація очей, за допомогою якої письменник може передавати цілу гаму емоцій: *скорбно дивуються очі старого* [5, с. 24]; *набухають злістю звужені жовті очі* [5, с. 27]; *насміхаються карі, виразні на*

білому виду очі [5, с. 28]. Цікавою особливістю ідіостиллю Стельмаха є те, що в окремих епізодах він описує справжні «дуелі очей», коли майже всі репліки персонажів-антагоністів супроводжуються авторськими ремарками, які містять описи змін виразу очей героїв твору.

Стельмах для більш експресивної й точної передачі емоційного стану використовує номінації частин людського ока, наприклад: *краплини надії перекочуються і гаснуть у вогких куточках очей* [5, с. 24]; *тремтять прив'ялі довгасті повіки старого* [5, с. 24]; *затремтіла хмільна колюча прозелень в очах і в підбрівних зморшках* [5, с. 38]. Як бачимо, емотивність в таких випадках досягається за допомогою деталізації, образно-емоційних епітетів та інших троїв, а також завдяки описовим вегетативних проявів певних емоцій, які впізнаються читачем як ознаки того чи іншого емоційного стану.

Частотною у М. Стельмаха є експлікація емоційного стану персонажа через опис його обличчя: *запхле від сліз обличчя дружини* [5, с. 30]; *одверте обличчя Романа* [5, с. 54]. Часто письменник фіксує процес зміни виразу обличчя, що є відображенням зміни емоційних станів: *Обличчя Стадницького ще більше витягується* [5, с. 44]; *На його видовжене, мов качина крашанка, обличчя лягає тень самолюбства* [5, с. 39]; *з її обличчя одразу стерся мученицький іконопис* [5, с. 14]; *на обличчя Мар'яна лягає селянська суворість* [5, с. 31]. У таких випадках основним засобом увиразнення, крім номінацій емоцій, є персоніфікація цих емоцій або обличчя персонажа.

Крім очей, емоції, які переживають персонажі, у романі М. Стельмаха можуть експлікуватися через інші частини обличчя, як-от: *щоки стрепенулися ширші знизу щоки* [5, с. 26]; *натоптані жиром і скривлені повагою щоки завчасно несуть назустріч Лісовському улесливу шанобу і догідливість* [5, с. 13]; *брови (націлюються на нього поморщені прихованим лукавством бровенята* [5, с. 55]; *більш наморщує її брови* [5, с. 30]; *мімічні зморшки на обличчі (в міжбрів'ї тремтять навкисна, як човник, складка, вона тільки й видає молодець, вперте хвилювання* [5, с. 28]; *губи, рот (і грайливо, і ображено відкоплює припхлу нижню губу* [5, с. 55]; *вирівнюються лінії підбраного рота* [5, с. 39]; *губи, які затіпались, неначе вилловлювали в повітрі потрібні слова* [5, с. 15]; *лоб (на чолі парубка твердіше окреслилась природна гідність* [5, с. 29]; *ніс, ніздрі (округлюючись, поширили рухливі, різко надрізані ніздрі* [5, с. 27]; *Крильця її рівного, з ледь помітною горбинкою носа і досі дихають переляком* [5, с. 53]). Як бачимо з наведених прикладів, емотивність досягається поєднанням кількох мовних засобів, найчастіше персоніфікації, епітетів і експресивної лексики.

Окремої уваги заслуговує експлікація емоційного стану персонажа за допомогою опису його посмішки. М. Стельмах використовує посмішку для опису різних, часто діаметрально протилежних

емоцій: від радості до страху й презирства. Найчастіше експлікація емоційного стану здійснюється завдяки епітетам-емотивам, які прямо вказують на емоційний стан або комплекс емоційних станів, які виражаються посмішкою: *із роззубленою і зловтишною посмішкою* [5, с. 47]; *витиснув біля носа і в кутиках рота зверхні, криві тіні усмішки* [5, с. 25]; *Лихі усмішки ледь-ледь пробивались на хліборобських обличчях* [5, с. 25]; *не може зігнати з його обличчя доброї і винуватої усмішки* [5, с. 30]; *Тонка усмішка ниточкою викручується по вузьких, примхливо вигнутих устах* [5, с. 38]. Як відомо, посмішка зазвичай є експлікатором емоційного стану радості та його похідних: щастя, веселощів, приязні. Стельмах же переважно використовує її для опису негативних емоційних станів. Такий прийом базується на асоціативному контрасті, який виникає у свідомості читача на основі його знань про позамовну дійсність. Тому експресія таких описів підсилюється, особливо тих, де стрижневим компонентом виступає дієслово «посміхатися»: *жалісно і приязно посміхається закучерявлене рідкобороді обличчя* [5, с. 29]; *знову крізь смуток осміхається чоловік* [5, с. 31]; *натягнуто посміхається Стадницький* [5, с. 48].

Опис кінетичних реакцій тіла для вираження емоційного стану персонажів М. Стельмах використовує рідше, ніж описи міміки. Переважно автор так змальовує негативні емоційні реакції: страх, розпач, смуток та горе: *слова сина, мов крижану воду, чує усім тілом* [5, с. 7]; *починає тремтіти, як та вишня на холоді, – без жодного слова, без жодного крику* [5, с. 8]; *Глянула стара – і здригнулася всім тілом* [5, с. 39]; *відчуває, як по шкірі починає протікати розтікатися колючий холод* [5, с. 48]. У наведених прикладах негативні емоційні стани експлікуються через опис реакції всього тіла, а саме через тремтіння, дрижання та відчуття холоду. Такі вегетативні реакції людського організму є виявами високої міри негативних емоційних станів. Найвища міра страху, відчаю може виражатися через заціпеніння, підвищений тонус м'язів. Таку вегетативну реакцію М. Стельмах також фіксує у своєму романі: *Стискається в болочу грудочку і вона, і її переплакане серце* [5, с. 7].

Така вегетативна реакція тіла, як зміна його положення відносно співрозмовника, асоціюється у читача з емоційними станами відрази, презирства, незгоди, що й фіксує письменник у своєму романі: *Молодиця відсахнулася від пана* [5, с. 13]; *одвертається від Фросини* [5, с. 31]. Дієслова «одвертатися», «відсахнутися» уже в своїх словникових дефініціях містять емотивне значення, а в контексті набувають більш конкретного змістового наповнення й стилістичної виразності.

В аналізованому романі наявні й описи таких вегетативних проявів емоцій, як жестикуляція. Як правило, в романі, такі прояви пов'язуються з вираженням бурхливих, переважно негативних емоцій: безнадії: *безнадійно, з серцем махнув рукою* [5,

с. 15]; *насмійки: насмішувато ляснув долонями* [5, с. 39]; *злості, люті, роздратування, агресії: великі, мов довбешки, кулаки самі відриваються од живота, підіймаються до грудей* [5, с. 38]; *аж кинув поперед себе кулаки* [5, с. 24]; *махнула стиснутим кулаком* [5, с. 14]. При цьому емоційний стан конкретизується за допомогою епітета-емотива, а лексема «кулак» уже в своїй лексичній дефініції містить емотивне значення агресії і сприймається читачем як її мовний маркер.

Для вираження емоційного стану використовує М. Стельмах і характеристики просодії персонажів. Автор послуговується двома основними прийомами: характеристикою-персоналізацією голосу, що фіксує його зміну (*твердішає голос* [5, с. 24]; *голос її змінився, насторожився* [5, с. 13]); використанням експресивно забарвлених синонімів до слова «говорити» (*всю лють свого тіла витовхує в короткі шипіння* [5, с. 28]; *зневажливо хмикнув* [5, с. 39]; *кидає коротко й хмуро* [5, с. 47]).

Зрідка письменник передає емоційний стан, намагаючись описати внутрішні переживання персонажа без зовнішніх емоційних проявів. У таких описах емоційного стану стрижневим словом часто виступає «душа»: *звикло до лиха душею відчула нове горе* [5, с. 36]; *запитав, уже закипаючи в душі* [5, с. 40]; *ображеним зойком верескнула панська душа* [5, с. 47]; *у панській душі кількома волоконцями покрутився страх* [5, с. 47].

Характерним для ідіостилію Михайла Стельмаха є не лише передача цілої складної гами людських почуттів, які персонаж може переживати одноментно, а й використання для цього комплексу мовних засобів, центром яких є різні мімічні реакції, коли одночасно змінюється вираз губ, очей, обличчя, та емоційні (вегетативні) реакції тіла людини: *Плачінда спочатку оторопів, далі похапцем ковтнув повітря, і його низько опущені вуса заворушилися, мов клеїні рака* [5, с. 27]; *Ці слова, мов батого, переїцять парубка, він ледве стримує знів, а на його обличчя неждано лягає тінь каяття, навіть прямиї, рішуче окреслений ніс, здається, сумнішає. Парубок покірно складає руки на грудях, безневинно дивиться на Плачінду і, коли той поперхнувся злістю, удавано, з зітханням відповідає* [5, с. 28].

Як свідчить проведений аналіз, М. Стельмах є дуже уважним до проявів людських емоцій та уважно й прискіпливо фіксує їх на сторінках свого роману. Найчастіше емоційні стани виражаються комплексом лексико-стилістичних засобів, які актуалізуються як мовним, так і позамовним контекстом (знаннями читача про психофізіологічні прояви тієї чи іншої емоції). Письменник експлікує емоційні стани, поєднуючи номінацію емоції (дієслово, іменник чи прикметник) з персоналізацією, порівнянням, епітетом або рядом епітетів, приділяючи увагу деталям і використовуючи для вираження складного емоційного переживання опис мімічних, просодичних і кінетичних реакцій персонажа. Та-

кий підхід не лише індивідуалізує мову роману, а й залучає читача до активного співпереживання героям, відбувається емоційне включення читача у текстову дійсність. У статті було досліджено лише ав-

торське мовлення, тому перспективою дослідження може бути аналіз поєднання засобів авторського й персонажного мовлення для вираження емоційних станів людини.

Література

1. Варій М. Й. Загальна психологія / М. Й. Варій. – 3-тє вид. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 1007 с.
2. Изард К. Психология эмоций / К. Изард – М. ; Харьков ; Минск; Питер, 1999. – 464 с.
3. Киселюк Н.П. Вербальні та невербальні засоби актуалізації емоційного стану радості в художньому дискурсі (на матеріалі англійської прози XX – XXI століть) : автореф. дис. канд. філол. наук : 10.02.04/ Н. П. Киселюк. – К., 2009. – 22 с.
4. Сліпецька В. Д. Вербалізація негативних емоцій: тенденції формування нового мовленнєвого стандарту / В. Д. Сліпецька // Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки». Мовознавство. – 2015. – № 3. С. 250 – 255.
5. Стельмах М. Хліб і сіль : Роман / М. Стельмах. – К. : Дніпро, 1987. – 635 с.
6. Ткаченко Т.В. Засоби стилізації розмовності в прозі Михайла Стельмаха : автореф. дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / Т. В. Ткаченко. – К., 2006. – 23 с.
7. Черкашин С. В. Дослідження поняття емоційності художнього дискурсу в сучасній лінгвістиці в аспекті когнітивно-прагматичної парадигми / С. В. Черкашин : Електронний ресурс. Джерело доступу: <http://nauka.hnpu.edu.ua/sites/default/files/fahovi%20vudannia/2009/Statti%20Lingvistichni%20doslidennia%2025/26.html>
8. Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций: [монография] / Шаховский В. И. – М. : Гнозис, 2008. – 416 с.

Оксана КАЛИТА

ЭКСПЛИКАЦИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ СОСТОЯНИЙ ЧЕЛОВЕКА В РОМАНЕ МИХАИЛА СТЕЛМАХА «ХЛЕБ И СОЛЬ»

Аннотация. В статье проанализированы индивидуально-авторские языковые средства экспликации эмоциональных состояний человека в романе Михайла Стельмаха «Хлеб и соль». Опираясь на предыдущие исследования языковедов, были выделены средства названия и средства выражения эмоций. На основе проведенного анализа сделан вывод, что выражения эмоционального состояния персонажа М. Стельмах добивается благодаря комплексу языковых средств. Описывая характерные психофизиологические эмоциональные реакции, писатель использует названия эмоциональных состояний и производные от них в комплексе с эпитетами и персонификацией, уделяя особое внимание детализации.

Чаще всего М. Стельмах эксплицирует эмоциональное состояние персонажа через выражение глаз или их отдельных частей, достаточно часто – посредством изменения выражения всего лица или его других частей (губ, лба, бровей, щек и т.п.). Немного реже в романе попадаются описания эмоциональной реакции персонажа посредством характеристики его голоса, реакций всего тела или внутренних переживаний. Характерным для идиолекта М. Стельмаха является соединение нескольких приемов для описания одного эмоционального состояния.

Ключевые слова: языковая экспликация, экспрессивность, эмотивность, М. Стельмах, эмоциональное состояние.

Oksana KALYTA

LANGUAGE EXPLICATION OF HUMAN EMOTIONAL STATES IN MIKHAYLO STELMAKH'S NOVEL "BREAD AND SALT"

In the article were analyzed author's individual language means for explication of human emotional states in the Mykhaylo Stelmakh's novel "Bread and salt." Based on the previous linguists' works the naming and expressing means of emotions were distinguished. On the basis of the analysis, it was concluded that M. Stelmakh achieves the expression of the emotional state of the character through a complex of linguistic means. Describing characteristic psycho-physiological emotional reactions the writer uses the names of emotional states and derivatives from them in combination with epithets and personification, paying particular attention to details.

Most often M. Stelmakh explains the emotional state of the character through the expression of their eyes or parts of eyes, quite often – through a change of a face expression and parts of a face (lips, forehead, eyebrows, cheeks, etc). In the novel a bit less there are descriptions of the emotional reaction of the character through the characterization of his voice, the reactions of his body or his inner experiences. A characteristic feature of M. Stelmakh's individual style is a combination of several techniques for describing one emotional state.

Key words: verbal explication, M. Stelmakh, expressiveness, emotionality, emotional state.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2018 р

© Калита О.М., 2018

Калита Оксана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри стилістики української мови НПУ імені М.П. Драгоманова (м. Київ).